

Ewa Sowa-Behtane

ORCID: 0000-0003-3483-556X

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

Joanna Cukras-Stelągowska

ORCID: 0000-0003-0120-9693

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Alicja Hruzd-Matuszczyk

ORCID: 0000-0001-7731-7979

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Małżeństwo i wychowanie dwuwyznaniowe na pograniczu — refleksje wokół badań

Marriage and Bi-Confessional Upbringing in the Borderland: Insights from Research

ABSTRACT

The purpose of this article is to characterize marriages and the process of bi-confessional upbringing in the borderlands. It takes the form of a review. The research concerns multireligious families in cultural borderlands, particularly along the southern and eastern borders of Poland, where different peoples, religions, and traditions naturally coexist.

The article adopts a socio-pedagogical perspective, drawing on historical, social, and religious studies, and seeks to answer the following questions: What strategies guide partners in choosing a religion (denomination) when forming a bi-religious family? What are the potential benefits and challenges of bi-confessional

KEYWORDS

upbringing, mixed marriages, bi-religious families, bi-confessional families, religious education

SŁOWA KLUCZOWE

wychowanie, małżeństwa mieszane, rodziny dwureligijne, rodziny dwuwyznaniowe, wychowanie religijne

SPI Vol. 28, 2025/3
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2025.3.001
Nadesłano: 03.03.2025
Zaakceptowano: 24.04.2025

Articles and dissertations

Artykuły i rozprawy

families, especially in the context of religious education? What is the social perception of bi-confessional families in the borderlands?

The method employed is a systematic review of the subject literature. The analysis highlights the potential of bi-confessional families, including the development of children's social and cultural capital, as well as the difficulties arising from identity conflicts and differing religious perspectives. The article points to the need for further research, particularly on religious education and the role of mixed marriages in social and cultural integration in border regions.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest charakterystyka małżeństw i procesu wychowania dwuwyznaniowego na pograniczu. Prezentowany artykuł ma charakter przeglądowy. Analizowane badania skupiają się na rodzinach wielowyznaniowych żyjących na polskich pograniczach kulturowych, szczególnie południowym i wschodnim, gdzie dochodzi do naturalnego spotkania różnych narodów, religii i tradycji.

Artykuł przyjmuje perspektywę socjopedagogiczną, bazując na badaniach historycznych, społecznych i religijnych, oraz odpowiada na następujące pytania: Jakie są strategie wyboru religii (wyznania) przez partnerów tworzących rodzinę dwuwyznaniową? Jaki jest potencjał i jakie są wyzwania rodzin dwuwyznaniowych (w kontekście wychowania religijnego)? Jak wygląda społeczny obraz rodzin dwuwyznaniowych na pograniczach?

Przyjętą metodą jest systematyczny przegląd literatury przedmiotu. W wyniku przeprowadzonych analiz wskazano na potencjał rodzin dwuwyznaniowych, w tym rozwój kapitału społecznego i kulturowego dzieci, ale także na trudności związane z konfliktem tożsamościowym i różnicami w postrzeganiu religii. Artykuł wskazuje na konieczność prowadzenia dalszych badań, zwłaszcza w kontekście edukacji religijnej oraz roli małżeństw mieszanych w integracji społecznej i kulturowej w regionach pogranicznych.

Wprowadzenie

Pluralizm etniczny i kulturowy jest jednym z najstarszych zjawisk obserwowanych w dziejach ludzkości. Jego przyczyną (oraz także skutkiem) są migrujące społeczeństwa, prowadzona międzynarodowa wymiana handlowa, a także podboje terytorialne, których

konsekwencją jest przesuwanie granic (Savidan 2012: 8–9). W zbiorowościach ludzkich konsekwencją zachodzących zmian są powstające związki, które współcześnie stają się świadectwem otwartości i różnorodności społecznej. Andrzej Sadowski przyznaje, że „wzrost odsetka małżeństw mieszanych w stosunku do ogółu małżeństw w zbiorowości jest faktem. Świadczy to o zacieraniu się różnic międzygrupowych oraz narastaniu wzajemnego współżycia. Ewentualne trudności i bariery międzygrupowe są rozwiązywane w procesach rodzinnej koegzystencji” (Sadowski 1991: 94).

W prezentowanym artykule szczególną uwagę poświęcamy odmienności wyznaniowej małżonków tworzących rodzinę niejednorodną – rodzinę wielowyznaniową w ujęciu socjopedagogicznym. Skupiamy się na małżeństwach dwuwyznaniowych zawieranych na polskim pograniczu południowym oraz wschodnim. W ośrodkach uniwersyteckich w Białymstoku oraz w Cieszyńcu od wielu lat prowadzone są badania pedagogiczne, socjologiczne, psychologiczne i etnologiczne nad fenomenem kształtowania się tożsamości międzykulturowej, funkcjonowania rodzin, szkół i społeczności lokalnych pogranicza, a także edukacji międzykulturowej.

W niniejszym opracowaniu małżeństwo mieszane rozumiemy jako „formalny związek dwojga osób odmiennej płci, różnej narodowości, wywodzących się z odmiennych kręgów kulturowych, religii lub wyznań religijnych. Małżonkowie mają zróżnicowane doświadczenia związane z miejscem pochodzenia, odebranym wychowaniem i przyjętym oraz preferowanym systemem wartości. Małżeństwo mieszane tworzy rodzinę (mieszaną), której jedną z funkcji jest wypracowanie wewnątrzrodzinnego porozumienia pomiędzy współmałżonkami dotyczącego zasad i zakresu przekazywanych potomstwu informacji, wartości i norm społeczno-kulturowych odnoszących się do pochodzenia/kraju/religii/wyznania tworzących ją małżonków. Rodzina mieszana stwarza potomstwu warunki pozwalające kształtować priorytety życiowe dziecka wynikające z odmiennych doświadczeń małżonków lub jednego z nich oraz konstruować własną tożsamość” (Hruzd-Matuszczyk 2023).

Prezentowana praca ma charakter przeglądowy, wprowadzający do kolejnych rozważań obejmujących problematykę funkcjonowania rodzin niejednorodnych religijnie i wyznaniowo. Celem opracowania jest zaprezentowanie dotychczasowego dorobku przywołującego

omawianą problematykę oraz wskazanie obszarów dalszej (potencjalnej) eksploracji badawczej. Ponadto w rozważaniach opierających się na analizie zebranej literatury poszukujemy odpowiedzi na następujące problemy pytania:

- Jakie są strategie wyboru religii (wyznania) przez partnerów tworzących rodzinę dwuwyznaniową?
- Jaki jest potencjał i jakie są wyzwania, przed którymi staje rodziny dwuwyznaniowe (w kontekście wychowania religijnego)?
- Jaki jest społeczny obraz rodzin dwuwyznaniowych na pograniczach?

Rodzina dwuwyznaniowa – z doświadczeń pogranicza

Pogranicze stanowi ciekawy obszar poszukiwania odpowiedzi na nurtujące badacza pytania, gdyż dochodzi tu do swoistego, niewymuszonego spotkania – narodowości, języka, kultury i tradycji, a także wyznania czy religii. Jednocześnie to spotkanie jest czymś powszechnym dla lokalnych mieszkańców, z odmiennością obcują oni bowiem w sposób naturalny każdego dnia. Obecność w najbliższym otoczeniu osób należących do innego wyznania sprawia, że w oczywisty i niewymuszony sposób dochodzi do łączenia się w pary i zawierania związków mieszanych.

Małżeństwa mieszane – począwszy od ich powstawania, sformalizowania, poprzez codzienność rodzin niejednorodnych oraz społeczne funkcjonowanie w środowiskach zróżnicowanych – stanowią przedmiot zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Wśród różnych ujęć odnoszących się do małżeństw dwuwyznaniowych można odnotować stanowisko Anieli Różańskiej, która wskazuje, że funkcjonowanie małżeństw mieszanych, dwuwyznaniowych, można rozpatrywać w perspektywie teologiczno-doktrynalnej oraz socjologicznej i pedagogicznej. W pierwszym ujęciu „małżeństwa mieszane były zazwyczaj traktowane jako zło konieczne, jako niechciany produkt uboczny społeczeństwa niejednolitego wyznaniowo” (Różańska 2000: 72–73). Koncepcje socjologiczne oraz pedagogiczne zakładają, że małżeństwa i rodziny mieszane stanowią swoisty pomost, który przez ekumeniczny przekaz religijny łączy pokolenia – przekazuje kulturę, normy oraz wzory zachowań i życia

(Róžańska 2000: 72). W tym ujęciu rodzina wielowyznaniowa czy wieloreligijna stanowi pozytywny efekt pogranicza. Jest grupą społeczną, wewnątrz której zachodzą codzienne procesy wielokulturowe oraz komunikacja międzykulturowa na poziomie mikrospołecznym.

Odmiennością wyznaniową małżonków na południowym pograniczu w różnych kontekstach funkcjonowania rodzin i jej członków interesują się m.in. Idzi Panic, Józef Budniak, Aniela Róžańska, Janina Urban, Alicja Hruzd-Matuszczyk, Barbara Grabowska, Anna Szafrńska oraz Ewa Ogrodzka-Mazur. Ze względu na specyfikę regionu największy odsetek małżeństw mieszanych stanowią małżeństwa katolików i protestantów. Z kolei na pograniczu wschodnim tematyką rodzin wielowyznaniowych zajmują się przede wszystkim: Jerzy Nikitorowicz, Andrzej Sadowski, Elżbieta Czykwin, Iwona Kabzińska, Anna Moroz, Wiesław Romanowicz, Andrzej Dakowicz. W przypadku wschodniego pogranicza Polski najczęstszym typem małżeństw są związki katolików i prawosławnych.

Rodziny dwuwyznaniowe na południowym pograniczu

By zrozumieć rzeczywistość mieszkańców południowego pogranicza, należy sięgnąć do burzliwej historii Śląska Cieszyńskiego i losów tamtejszych mieszkańców, którzy nie zmieniając miejsca zamieszkania – na mocy decyzji państwowych – zmienili kraj, w którym żyli. Mamy na myśli decyzje regulujące przebieg granic państwowych, które w 1920 roku i w okresie powojennym ostatecznie doprowadziły do uregulowania granicy Polski i Czechosłowacji wzdłuż rzeki Olzy. Tym samym Cieszyn – jedno miasto – znalazło się (wraz z mieszkańcami) w dwóch krajach (Hruzd 2011: 253–254). Nie pozostało to obojętne dla rodzimych mieszkańców i ich rodzin (często rozdzielonych nowym podziałem terytorialnym), a także dla losów kolejnych pokoleń.

Niejednorodność mieszkańców Śląska Cieszyńskiego towarzyszy im na co dzień w różnych aspektach życia. Teren ten zamieszkiwali i wciąż zamieszkują przedstawiciele różnych narodowości, kultur i wyznań, którzy wzajemnie na siebie oddziałują (Róžańska 1996: 87). Aniela Róžańska zaznacza, że „współistnienie różnych narodowości, kultur i wyznań – w większości pokojowe – utworzyło region o niezwykle ciekawej i bogatej kulturze. W różnicowanie kulturowe

pogranicza polsko-czeskiego wkomponowane jest zróżnicowanie religijne, jako charakterystyczny wymiar regionu” (Różańska 2000: 75–76).

Badania małżeństw mieszanych na południowym pograniczu koncentrują się na wielu wątkach, dotycząc różnych przestrzeni życia rodzinnego i społecznego. Co ciekawe – ze względu na aktualność problematyki – możemy śledzić losy małżeństw mieszanych w ujęciach zarówno historycznych, jak i współczesnych.

Historyczne tło zawierania małżeństw mieszanych na Śląsku Cieszyńskim w XVIII wieku opisał Idzi Panic (2002). Autor zaprezentował przemiany religijne (reformacja, kontrreformacja) zachodzące na Śląsku Cieszyńskim, których konsekwencje były odczuwane dla mieszkańców już na przełomie XVII i XVIII wieku. Przytoczył przykład Ustronia jako miejscowości położonej na styku terenów górskich i podgórskich, która w analizowanym okresie była dwuwyznaniowa (katolicy i ewangelicy). Zamieszkiwanie na jednym obszarze w zasadzie nie skutkowało wśród mieszkańców przejawami nietolerancji czy wykluczania ze względu na wyznanie (choć czasami takie były odgórne oczekiwania), które miałyby prowadzić do konwersji. Wręcz przeciwnie, w tym okresie odnotowuje się liczne przykłady zawierania związków dwuwyznaniowych. Na potwierdzonych 393 małżeństwach zawartych w analizowanym przez Panica okresie aż 127 było małżeństwami mieszanymi, co stanowiło 32,3% ogółu małżeństw. Z przeprowadzonych analiz wynika, że częściej w związki mieszane wchodził mężczyźni katolicy niż ewangelicy. Na podstawie analizy materiałów źródłowych autor badań sformułował następujące wnioski:

- Zawieranie związków międzywyznaniowych było wówczas nieuniknione, co stanowi wyraz tolerancji religijnej (niektórych) przedstawicieli obu wyznań.
- Dzieci z małżeństw mieszanych, w których kobieta była katoliczką, a mężczyzna ewangelikiem, najczęściej były wychowywane – zgodnie z wolą męża – w wierze ewangelickiej. Wyjątek stanowiły małżeństwa, w których mąż ewangelik wchodził się w zamożniejszą rodzinę katolicką.
- Zdarzały się przypadki separowania części rodziny od członka związanego z przedstawicielem innego wyznania. Jednak kluczowe były czynniki ekonomiczne, które niwelowały

potencjalne antypatie wyznaniowe, w związku z tym przypadki separacji były nieliczne.

- Małżeństwa międzywyznaniowe zawierały osoby o podobnym lub zbliżonym stopniu zamożności (porównywalnie było w przypadku związków przedstawicieli tego samego wyznania).
- W opisywanym okresie nie odnotowuje się wyraźnych śladów sporów pomiędzy rodzinami wywodzącymi się z różnych wyznań (ich obecność nie została odnotowana w źródłach kościelnych) (Panic 2002: 105–117).

Funkcjonowanie społeczności zamieszkującej południowe pogranicze – w kontekście własnych doświadczeń i pracy duszpasterkiej – przybliżył Józef Budniak (2002). Jego ujęcie ma charakter historyczno-teologiczny. Autor badał małżeństwa niejednorodne w kontekście ekumenicznym, który w środowisku o znacznym zróżnicowaniu wyznaniowym jest istotnym elementem życia tej społeczności w wymiarze religijnym, kulturowym i społecznym. Teren Śląska Cieszyńskiego jest – jak już wspomniano – obszarem wielowyznaniowym, na którym szczególną rolę odgrywa katolicyzm oraz protestantyzm. Zdaniem autora opracowania, małżeństwa osób o różnej przynależności wyznaniowej stanowią przykład autentycznego ekumenizmu (Budniak 2002).

Istotnym wątkiem badawczym analizowanym przez pracowników ośrodka cieszyńskiego jest tożsamość małżonków i członków rodzin mieszanych. Zwłaszcza kwestia tożsamości jest szeroko omawiana w prowadzonych przez nich badaniach (Grabowska 2013; 2023; Lewowicki, Grabowska, Klajmon-Lech, Różańska 2016). Kolejnym interesującym badaczy kontekstem funkcjonowania małżeństw mieszanych na opisywanym terenie jest wychowanie w rodzinie mieszanej wyznaniowo. Aniela Różańska stwierdza, że współistnienie na terenie Śląska Cieszyńskiego dwóch wyraźnie dominujących wyznań (katolickiego i ewangelickiego) stworzyło warunki do rywalizacji w zakresie działalności kulturalno-oświatowej oraz piśmienniczej, co znacząco przyczyniło się do wzrostu potencjału regionu. Wychowanie dzieci – zgodnie z deklaracjami rodziców – przebiega w atmosferze zaufania, otwartości i tolerancji dla innych oraz szacunku do odmiennych poglądów i wyznawanych wartości. Takie postawy i wychowanie mają związek z rozwojem ruchu ekumenicznego (Różańska 2000: 75–76).

Na podstawie swoich wieloletnich badań autorka podkreśla, że „dzieci z małżeństw mieszanych – niezależnie od tego, w którym Kościele są ochrzczone i religijnie prowadzone – w swoich domach uczestniczą w specyficznej tradycji i kulturze symbolicznej, w swej naturze mieszanej, często w obrządkach obu wyznań, mają pozytywne, choć odmienne wzorce osobowe dziadków. Dlatego – zdaniem rodziców – cechuje je otwartość wobec innych ludzi (nie tylko innych pod względem wyznania czy przekonań religijnych) i poszanowanie odmiennych poglądów, wyznawanych wartości czy stylów życia” (Różańska 2000: 82). Zatem wychowanie w rodzinie wielowyznaniowej pozwala kształtować jednostkę otwartą, świadomą różnic występujących między wyznaniem, które wzbogacają wiedzę o drugim człowieku, rozwijają empatię i szacunek do innych.

Z kolei z przeprowadzonych przez Alicję Hruzd-Matuszczyk badań małżeństw dwuwyznaniowych (katolicko-ewangelickich) wynika, że wzajemna obecność społeczna, zawodowa, sąsiedzka przedstawicieli różnych wyznań jest naturalnym wyznacznikiem ekumenizmu społeczności Śląska Cieszyńskiego, choć związki z przedstawicielami innego wyznania mogą – początkowo – budzić lęk i obawy, zwłaszcza rodzin partnerów. Kiedyś zawarcie związku mieszanego wiązało się z konwersją jednej ze stron, obecnie małżonkowie częściej pozostają przy swoim wyznaniu. Rodziny mieszane wyznaniowo postrzegane są często jako rodziny wierzące, jednak słabo praktykujące. Ich czynny udział w praktykach kościelnych związany jest głównie z większymi świętami i ważnymi uroczystościami. Należy zauważyć, że strategie wychowania religijnego są zróżnicowane i zależą od konkretnej rodziny. W zakresie edukacji religijnej osoby uczestniczące w badaniach wskazywały, że najczęściej jest to domena matki, wobec tego dzieci wychowywane są w religii chrześcijańskiej – wyznania matki. Trwałość małżeństw mieszanych zależy od zdolności partnerów do dialogu, wzajemnego szacunku, a także zawierania licznych kompromisów. Związki te mogą się przyczyniać do wzbogacenia kulturowego regionu, ale jednocześnie wymagają większego wysiłku w zakresie budowania tożsamości rodzinnej i wychowywania dzieci w duchu akceptacji dla różnorodności (Hruzd 2011).

W innych badaniach ta sama autorka podjęła kwestię potencjału małżeństwa mieszanego w kontekście teorii kapitału społecznego i kulturowego. Jej zdaniem w tak rozumianym ujęciu rodzina

mieszana wyposaża swoich członków w drugi język (narodowy lub gwara), umożliwia poznanie tradycji krajów pochodzenia partnerów/rodziców, ale również tradycji i świąt, w których wyrosli – dotyczy to również uczestnictwa w obrzędach kościelnych i zaangażowania w przeżywanie wyznawanej wiary (Hruzd-Matuszczyk 2024).

W szerszej perspektywie badania przywołujące problematykę małżeństw mieszanych na południowym pograniczu dotyczą również kwestii społecznego postrzegania tych związków, wskazując jednocześnie na obszar pogranicza jako naturalnego środowiska, w którym te małżeństwa funkcjonują. Interesujące jest spojrzenie badanych po obu stronach granicy (a nawet z perspektywy kilku państw) na małżeństwa mieszane, które przywołują pozytywny obraz tych związków, przy jednoczesnym wskazaniu wyzwań i trudności, które mogą tych rodzin dotyczyć. Jednak poruszane kwestie badawcze dotyczą bardziej różnic narodowościowych niż wyznaniowych (Szafrńska 2021; Ogrodzka-Mazur, Szafrńska 2023).

Badania realizowane wśród mieszkańców południowego pogranicza koncentrują się na kilku obszarach – przywołują kontekst historyczny zawierania i funkcjonowania małżeństw mieszanych, wskazują wątek wychowania religijnego w rodzinach niejednorodnych, uświadamiają również wyzwania, potencjał oraz codzienne trudności, z którymi mierzą się członkowie tych rodzin. Akcentują także eklektyczny charakter związków międzywyznaniowych.

Rodziny rzymskokatolicko-prawosławne na pograniczu wschodnim

Z teologicznego punktu widzenia największą przeszkodą w zawarciu małżeństwa między prawosławnymi i katolikami są różnice doktrynalne między Kościołem prawosławnym a rzymskokatolickim (Moroz 2014). Z tego powodu mogą się pojawić trudności w związkach mieszanych wyznaniowo, m.in. rozbieżności w rozumieniu małżeństwa, zagrożenie wierności własnemu Kościołowi, indyferentyzm religijny, przeszkody w praktykowaniu wiary oraz trudności w wychowaniu religijnym dzieci. Jednak oba Kościoły łączy wiara w jednego Boga, Jezusa Chrystusa oraz wspólne rozumienie sakramentów, dlatego wymienione zagrożenia w rzeczywistości mogą być zdecydowanie mniejsze (Trojanowski 2024: 305–308).

Kwestię zawarcia małżeństwa katolika/katoliczki z osobą innego wyznania reguluje Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 roku, który wymaga od niego/niej oświadczenia o gotowości odsunięcia od siebie niebezpieczeństwa utraty wiary (kan. 1125, pkt 1) oraz szczerego przyrzeczenia, że uczyni wszystko, aby wszystkie dzieci zostały ochrzczone i wychowane po katolicku. Dopiero po złożeniu tych zobowiązań możliwe jest udzielenie licencji na zawarcie małżeństwa mieszanego. Z kolei Kościół prawosławny aktualnie udziela sakramentu małżeństwa według tego samego rytuału małżonkom dwuwyznaniowym i prawosławnym. Natomiast w wypadku pobłogosławienia przez kapłana rzymskokatolickiego sakramentu małżeństwa osoby prawosławnej z wyznawcą Kościoła rzymskokatolickiego małżeństwo staje się ważne dla strony prawosławnej dopiero po pobłogosławieniu go przez kapłana prawosławnego (Bałakier 2013).

Na Podlasiu wspólnota prawosławnych jest wewnętrznie zróżnicowana pod względem przynależności narodowej, składają się na nią Białorusini, Polacy, Ukraińcy, Rosjanie. Występują także podwójne deklaracje przynależności – na przykład polsko-białoruskie, polsko-ukraińskie czy Polacy wyznania prawosławnego. Małżeństwa mieszane na pograniczu wschodnim mogą mieć zatem charakter binarodowy, dwuwyznaniowy lub jednocześnie dwunarodowy i dwuwyznaniowy. Małżeństwa katolicko-prawosławne nie są zbyt częste, nie przekraczają poziomu kilkunastu procent ogółu wśród prawosławnych. Podobnie w Kościele rzymskokatolickim szacunkowo nie przekraczają one kilkunastu procent (Sadowski 2017: 28). Niegdyś zdecydowana większość małżeństw międzywyznaniowych na skutek presji społecznej i duchowieństwa zawierana była w Kościele katolickim (Romanowicz 2009: 245). W ostatnich dekadach wzrasta jednak dwukierunkowość konwersji wyznaniowych, a jednocześnie uwidacznia się tendencja do pozostawania przy swoim wyznaniu obu małżonków (Sadowski 2017).

Eksploracje badawcze wśród małżeństw katolicko-prawosławnych prowadzone były głównie na przełomie wieków oraz w dwóch pierwszych dekadach XXI wieku. Pod koniec lat 90. XX wieku Elżbieta Czykwin (1997) w swoich badaniach skoncentrowała się na funkcjonowaniu małżeństw mieszanych wyznaniowo. Odwołała się do sytuacji wyboru, radzenia sobie przez małżeństwa w sytuacjach problemowych, które pojawiają się na różnych etapach związku. W czasie przygotowania do zawarcia związku małżeńskiego może

to być wybór miejsca ślubu i obrządku, w którym zostaną ochrzczone i wychowane dzieci. Natomiast w okresie trwania związku małżeńskiego należy się mierzyć z koniecznością podejmowania czasami trudnych decyzji, m.in. dotyczących praktyki obchodzenia świąt religijnych. Autorka zaprezentowała przede wszystkim prawosławny punkt widzenia księży tego wyznania oraz partnerów pozostających w małżeństwach mieszanych lub planujących taki zawarcie takiego związku. Zwróciła uwagę na odrębności w postrzeganiu tych kwestii przez różne pokolenia (rodziców i dzieci). Decyzje podejmowane przez partnerów pozostających w związkach mieszanych nie należały do łatwych, bowiem nierzadko spotykały się z krytyczną oceną własnej rodziny lub społeczności lokalnej. Z wyborem między prawosławiem a katolicyzmem łączyły się również szersze kwestie, takie jak różnice kulturowe, z których wywodzili się małżonkowie reprezentujący odmienne wartości, różna wrażliwość, sposoby okazywania uczuciowości czy pokutujące stereotypy. Według badaczki małżeństwa mieszane stanowią miejsce wymuszonego wyboru identyfikacyjnego, szczególnie trudnego dla przedstawicieli mniejszości. Rozwiązaniem dylematów może być konwersja albo zaniechanie praktyk religijnych. Zdaniem Czykwin, „nieoczywistość własnej tożsamości narodowej w sytuacji małżeństwa mieszanego oznacza podważenie już i tak kruchej tożsamości społecznej przez podanie w wątpliwość jej przynależności do prawosławia” (Czykwin 1997: 223). Brak aktywności strony prawosławnej w przeforsowywaniu wartości własnej kultury postrzegany bywa przez drugą stronę jako zgoda na akceptację polskiego etosu religijno-narodowego.

Interesujących danych dotyczących przemian w stosunkach etnicznych między Polakami a Litwinami i Białorusinami w warunkach nowego ładu społecznego po 1989 roku dostarczają badania terenowe przeprowadzone na pograniczu polsko-białoruskim (Bielsk Podlaski, Gródek) przez Małgorzatę Bieńkowską-Ptasznik (2007). W odniesieniu do małżeństw mieszanych respondenci twierdzili, że jeśli partnerzy się kochają, można zaakceptować małżeństwo mieszane (w Bielsku Podlaskim taką opinię wyraziło 75,3% katolików oraz 61,5% prawosławnych; w Gródku – 96,4% katolików i 89,7% prawosławnych). Ponadto 56,2% katolików i 58,9% prawosławnych w Bielsku Podlaskim nie miałyby nic przeciwko małżeństwu mieszanemu swoich dzieci; 28,8% katolików i 3,2% prawosławnych nie

sprzeciwilo się temu, mimo że sami nie do końca byliby z tego zadowoleni. Zgody na małżeństwo mieszane swoich dzieci nie wyraziłoby jedynie 6,8% katolików i 3,2% prawosławnych, zaś 8,2% katolików i 7,4% prawosławnych nie wie, jak postąpiłoby w podobnej sytuacji. Z kolei w Gródku 78,6% katolików i 84,6% prawosławnych nie miałoby nic przeciwko małżeństwu międzywyznaniowemu. Wśród niezadowolonych, ale zgadzających się na takie małżeństwa, było 7,1% katolików oraz 12,8% prawosławnych. Takiemu związkowi sprzeciwiloby się 3,6% katolików; 10,7% katolików i 1,3% prawosławnych nie wiedziało, jak by się zachowało (Bieńkowska-Ptasznik 2007: 127–130).

Andrzej Dakowicz (2013) podjął badania nad samooceną małżeństw mieszanych. W tym celu posłużył się kilkoma kwestionariuszami: Skalą Powodzenia Małżeństwa, Listą Oczekiwań od Małżeństwa, Schematyczny Rysunkiem Rodziny oraz Skalą Postaw Rodzinnych. Połowę z 60 par wybranych do badania stanowiły małżeństwa jednorodne wyznaniowo (katolicy), drugą połowę – małżeństwa zróżnicowane wyznaniowo (mąż katolik, żona prawosławna). Respondenci pochodzili z Białegostoku, byli w wieku 26–45 lat, posiadali minimum średnie wykształcenie, staż małżeński powyżej 6 lat oraz przynajmniej jedno dziecko. Na Skali Powodzenia Małżeństwa zdecydowanie większe poczucie zadowolenia wskazały małżeństwa niezróżnicowane wyznaniowo. Na Liście Oczekiwań od Małżeństwa większe oczekiwania wyraziły również związki niezróżnicowane wyznaniowo. Schematyczny Rysunek Rodziny ujawnił, że jakość wzajemnych kontaktów była dobra w małżeństwach niezróżnicowanych wyznaniowo, natomiast kontakty oceniane jako złe zdarzały się w związkach zróżnicowanych wyznaniowo (Dakowicz 2013: 257–258). Zauważono mniejsze poczucie zadowolenia z małżeństwa wśród małżeństw zróżnicowanych wyznaniowo oraz istotny związek pomiędzy religijnością małżonków a zadowoleniem z małżeństwa – wspólne aktywne zaangażowanie w działalność wspólnoty religijnej wpływało na wzrost zadowolenia ze związku małżeńskiego. W związkach zróżnicowanych wyznaniowo strony wykazywały też niższy poziom oczekiwań w stosunku do współmałżonka. Brak przynależności do tej samej wspólnoty religijnej obniżał poziom powodzenia w małżeństwie, a także oczekiwania wobec współmałżonka oraz jakość wzajemnych kontaktów i postaw małżeńskich (Dakowicz 2013: 265–267).

Kolejne badania przeprowadzone na pograniczu wschodnim dotyczyły procesów asymilacyjnych i sekularyzacyjnych. Anna Moroz (2014) objęła swymi badaniami małżeństwa, w których małżonkowie są związani z dwiema tradycjami: rzymskokatolicką oraz prawosławną. Na podstawie wywiadów jakościowych przeprowadzonych w Hajnówce i Mrągowie badaczka zwróciła uwagę na dwa odmienne procesy zachodzące w małżeństwach mieszanych wyznaniowo – sekularyzację i akulturację (czynnik religijny staje się czynnikiem determinującym wszelkie działania oraz podstawą funkcjonowania rodziny) (Moroz 2014: 35–36). Uczestnicy badania wyrażali na ogół pozytywną opinię na temat związków mieszanych wyznaniowo, lecz odczuwali także nostalgię za funkcjonowaniem w związku jednowyznaniowym. Kwestia zmiany wyznania przez jedno z małżonków pojawiała się w formie zapytania bądź sugestii, z poszanowaniem zdania drugiej strony. Ponadto małżeństwa mieszane tworzyły własne wzorce religijności. Pojawiał się rytualizm religijny (na przykład wybór miejsca ślubu z uwagi na „ładniejszą” ceremonię) oraz marginalizacja roli religii (wyrażająca się m.in. łatwością podjęcia decyzji o ślubie z osobą innego wyznania oraz nieuwzględnianiem zdania duchownych w tej kwestii, motywowaniem decyzji względami uczuciowymi) (Moroz 2014: 41–45). Badaczka uznała, że: „akulturacja może być przejawem sekularyzacji, ponieważ samo wstępowanie w związek mieszany wyznaniowo wymusza przyjęcie którejś z postaw akulturacyjnych; równocześnie chęć zawarcia takiego związku pokazuje osłabienie normy religijnej zawierania ślubu z osobą własnej konfesji” (Moroz 2014: 44). Zdaniem autorki badania konwersja jednego małżonków to radykalne rozwiązanie, bowiem nie obejmuje całej rodziny (pozostającej w swoich obrządkach) oraz odcina konwertytę od jego biograficznej przeszłości, co może generować dalsze konflikty wewnątrzmałżeńskie (Moroz 2020).

Jednym z ważniejszych wyzwań dla rodzin wielowyznaniowych jest wychowanie religijne dzieci. W zróżnicowanych wyznaniowo rodzinach Białostocczyzny w świetle ustaleń Jerzego Nikitorowicza procesy socjalizacyjno-wychowawcze układały się w cztery rodzaje. Mogą one stanowić punkt wyjścia do dalszych badań, bezpośrednio ukierunkowanych na małżeństwa międzywyznaniowe:

1. Socjalizacja i wychowanie etnocentryczne, czyli izolujące i separujące w kręgu wyznaniowo-etnicznym, dostarczające

poczucia przynależności z kulturą wyznaniową i etniczną, ukierunkowane na zachowanie jak najwięcej elementów odrębności wyznaniowej i etnicznej.

2. Socjalizacja i wychowanie dualistyczne polegające na dostarczanie pozytywnych przykładów wzajemnego uznania odmienności i tolerancji wyznaniowej, wzajemnych ustępstw i szacunku; prowadzące do identyfikacji z dwiema kulturami; socjalizacja i wychowanie angażujące równolegle do korzystania z wartości reprezentowanych przez różne grupy przy zachowaniu i kultywowaniu własnej odrębności kulturowej.
3. Socjalizacja i wychowanie rozproszone, nieukierunkowane, przejawiające się bezradnością rodziców i brakiem wyraźnej orientacji kulturowej; nieidentyfikowanie się z żadną z kultur oraz specyficznymi zachowaniami wyznaniowymi i etnicznymi, a także zmienność oddziaływań socjalizacyjno-wychowawczych w wyniku przeżywanych sprzeczności pomiędzy wartościami i aspiracjami indywidualnymi grupy mniejszościowej oraz grupy dominującej.
4. Socjalizacja i wychowanie wycofujące się z etniczności, tj. rezygnacja i systematyczne zatracanie elementów przypisanych kulturze etnicznej, poddawanie się wpływowi grupy większościowej (Nikitorowicz 1992: 376–378).

W rozwiązywaniu dylematów małżeństw mieszanych badacze pogranicza wschodniego akcentują rolę dialogu międzykulturowego w rodzinie. Wskazują na konieczność prowadzenia rozmów o odmiennych światopoglądach i różnicach wyznaniowych. I tak, na przykład w rodzinach katolicko-prawosławnych (polsko-białoruskich zamieszkujących Białoruś), często ma miejsce konsensus wychowawczy: jedno dziecko chrzci się kościele, drugie w cerkwi, a dzieci otrzymują imiona katolickie i prawosławne. W religijnym wychowaniu uczestniczą przeważnie babcie, dziecko otrzymuje „mieszankę” (uproszczonej) wiedzy religijnej: przekaz zbioru modlitw i pieśni oraz zasad zachowań obowiązujących w kościele i cerkwi. W takich rodzinach zwykle nie występują konflikty na tle religijnym, niewielkie są również różnice kulturowe między małżonkami (Kabzińska 1997: 125). Ponadto uważa się, że akceptacja małżeństw mieszanych jest możliwa, gdy się uzna, że jest to prywatna sprawa małżonków i że oba wyznania są do siebie podobne. Nieakceptacja i wątpliwości mogą się

natomiast wiązać z kłopotami, przesadami i negatywnymi stereotypami funkcjonującymi w danej rodzinie (Sadowski 1991: 103). Coraz częściej zawierane są małżeństwa, w których małżonkowie pozostają przy swoim wyznaniu, co uzasadnia się tym, że „oddzielenie przynależności wyznaniowej od narodowej w społecznej świadomości utrwaliło stabilność wspólnoty prawosławnych w nowych warunkach dominacji idei państw narodowych, ponieważ asymilacje narodowe nie powodowały konieczności konwersji wyznaniowych” (Sadowski 2017: 28). Pogranicze może być zatem miejscem dialogu ekumenicznego właśnie dzięki rodzinom mieszanym wyznaniowo. Wspólne terytorium i wielowiekowa koegzystencja prawosławia i katolicyzmu na obszarze Podlasia umożliwiają codzienne doświadczanie odmienności religijnej oraz udział w praktykach religijnych obu obrządków (Romanowicz 2007; Nikitorowicz 1992).

Podsumowanie

Wybór religii w rodzinach dwuwyznaniowych jest procesem, który zależy od wielu czynników, w tym od przyzwolenia Kościołów oraz rodziny, przekonań religijnych, tożsamości kulturowej, a także od osobistych doświadczeń i wyznawanych przez partnerów wartości. Z analizy badań przedstawionych w niniejszym artykule wynika, że decyzje o wychowaniu religijnym dzieci w takich rodzinach podejmowane są według następujących strategii:

1. Strategia eklektyczna – partnerzy decydują się na połączenie elementów obu tradycji religijnych. Często wiąże się to z wyborem najlepszych praktyk z każdej religii, np. uczestniczenie w świątach religijnych obu wyznań czy modlitwa według obydwu rytuałów. Jest to strategia, która ma na celu zaoferowanie dziecku bogatej, zróżnicowanej duchowej perspektywy, ale jednocześnie wiąże się z ryzykiem doświadczania konfliktów w wyznawanej wierze, co może być trudne do pogodzenia w praktyce.
2. Strategia dominującej religii – jeden z partnerów może wybrać dominację swojej religii w wychowaniu dzieci, uznając ją za główną tradycję, z której wywodzi się rodzina. Zwykle decyduje o tym religijna tożsamość jednego z partnerów, który może wywierać silniejszy wpływ na wychowanie dzieci,

szczególnie jeśli dana religia jest społecznie dominująca lub silniej przeżywana w rodzinnej tradycji.

3. Strategia neutralna – w tym przypadku partnerzy decydują się na wychowanie dzieci w duchu neutralności religijnej, nie narzucając żadnej religii ani tradycji. Taka decyzja ma na celu umożliwienie dziecku samodzielnego wyboru religii w późniejszym życiu. Może to być również sposób na unikanie konfliktów, jeśli różnice religijne są zbyt trudne do pogodzenia.
4. Strategia rotacyjna – rodziny mogą decydować się na wychowanie dzieci, które uczestniczą naprzemiennie w praktykach religijnych obydwu wyznań. Na przykład w jednym roku dziecko może uczestniczyć w obchodach świąt jednej religii, a w kolejnym – w drugiej religii. Takie podejście pozwala na rozwój wiedzy o obu religiach, ale może również prowadzić do zamieszania i nieukształtowania własnej tożsamości religijnej.

Rodziny dwuwyznaniowe posiadają duży potencjał w kształtowaniu tolerancji, szacunku i zrozumienia międzykulturowego i międzyreligijnego. Dzieci wychowywane w takich rodzinach są często bardziej otwarte na różnorodność i bardziej tolerancyjne wobec osób wyznających różne religie. Dzieci mogą również zyskać większą zdolność do empatii i lepszego rozumienia odmiennych perspektyw. Kolejnym pozytywnym aspektem jest możliwość wzbogacenia duchowego życia dzieci poprzez kontakt z różnymi tradycjami religijnymi, co może prowadzić do głębszego rozumienia istoty religii i duchowości. Taki sposób wychowania może również umożliwić dzieciom zdobycie szerokiego wachlarza wartości, które mogą wpływać na ich rozwój osobisty i społeczną odpowiedzialność.

Jednak rodziny dwuwyznaniowe napotykają także poważne wyzwania, zwłaszcza w kontekście wychowania religijnego:

1. Konflikty między partnerami – w przypadku, gdy jeden z partnerów odczuwa silną więź ze swoją religią, może być trudno przekonać go do akceptacji wyznania partnera, co zwykle prowadzi do napięć w wychowaniu dzieci.
2. Dylematy tożsamości religijnej dzieci – dzieci wychowywane w rodzinach dwuwyznaniowych mogą się borykać z trudnościami związanymi z kształtowaniem własnej tożsamości religijnej. Mogą być zdezorientowane wobec sprzecznych przekazów i wartości religijnych, co utrudnia im podjęcie decyzji

o własnej wierze. Może to prowadzić do poczucia niepewności i wewnętrznych konfliktów.

3. Presja społeczna – w niektórych środowiskach może występować presja, by dzieci przyjęły jeden określony system religijny. Rodziny dwuwyznaniowe mogą stawić czoła krytyce ze strony społeczności religijnych, które uznają jedną z tradycji za „gorszą” lub mniej wartościową. Takie zewnętrzne oczekiwania mogą stanowić poważne wyzwanie dla harmonijnego wychowania.
4. Problemy z edukacją religijną – rodzice mogą napotkać trudności w wyborze odpowiednich form edukacji religijnej, które uwzględniałyby wychowawcze oddziaływania obu religii. Wspólne uczestniczenie w nabożeństwach, modlitwach czy świętach może się okazać trudne w kontekście odmiennych rytuałów i doktryn, które mogą kolidować ze sobą.

Rodziny dwuwyznaniowe stoją przed wieloma wyzwaniami w kontekście wychowania religijnego, ale także mają ogromny potencjał w promowaniu tolerancji, otwartości i zrozumienia. Kluczowym elementem w takich rodzinach jest komunikacja i wspólna refleksja nad tym, jak najlepiej wspierać rozwój duchowy dzieci, jednocześnie szanując różnice religijne. Wybór strategii wychowawczej zależy od indywidualnych przekonań i priorytetów partnerów, a także od kontekstu społecznego i kulturowego. Istotnym uwarunkowaniem jest podejście do małżeństw międzywyznaniowych obu wspólnot religijnych oraz stopień ich akceptacji przez środowisko lokalne. Jak pokazują zaprezentowane badania, społeczne postrzeganie rodzin dwuwyznaniowych jest obecnie raczej pozytywne. Na obu pograniczach respondenci akceptują małżeństwa mieszane, a także uwzględniają możliwość zawarcia takiego małżeństwa przez siebie czy przez swoje dzieci, jednocześnie mają świadomość specyficznych wyzwań i trudności, jakie takie decyzje pociągają. Zarówno przez społeczności pogranicza, jak i przez badaczy, małżeństwa mieszane są coraz częściej postrzegane jako mikroprzestrzeń dialogu ekumenicznego oraz kulturowy potencjał wzbogacający regiony.

Kwestia małżeństw mieszanych religijnie oraz wychowania w dzieci w rodzinach wieloreligijnych wymaga głębszego pochylenia się nad tą problematyką zarówno na gruncie funkcjonowania małżeństwa i rodziny, ale również w szerszym kontekście – funkcjonowania

w wymiarze społecznym. Zaprezentowany tutaj szkic ukazuje potrzebę dalszych i uaktualnionych badań prowadzonych w warunkach wielokulturowego pogranicza. Dynamika życia – zmiany społeczne, gospodarcze i technologiczne – wszystko to nie pozostaje obojętne dla życia rodzinnego. Brakuje naszym zdaniem aktualnych badań, szczególnie na Podlasiu, gdzie kwestie te są wciąż żywe i dzisiaj jeszcze bardziej aktualne, choćby ze względu na zmiany społeczno-polityczne związane z migracjami spowodowanymi wojną w Ukrainie. Potrzebne są również dalsze badania opinii społecznej oraz postaw społeczeństwa polskiego wobec małżeństw międzyreligijnych.

Bibliografia

- Bałąkier U. (2013). *Dopuszczalność małżeństwa osób wyznania rzymskokatolickiego i prawosławnego w świetle prawa kanonicznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 3, s. 71–83.
- Bieńkowska-Ptasznik M. (2007). *Polacy – Litwini – Białorusini. Przemiany stosunków etnicznych na północno-wschodnim pograniczu Polski*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Budniak J. (2002). *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego. Studium historyczno-pastoralne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Czykwin E. (1997). *Problemy małżeństw prawosławno-katolickich*, [w:] J. Nikitorowicz (red.), *Rodzina wobec wyzwań edukacji międzykulturowej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, s. 220–231.
- Dakowicz A. (2013). *Psychologiczna analiza funkcjonowania małżeństw zróżnicowanych wyznaniowo*, [w:] J. Muszyńska, W. Danilewicz, T. Bajkowski (red.), *Kompetencje międzykulturowe jako kapitał społeczności wielokulturowych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 255–268.
- Grabowska B. (2013). *Poczucie tożsamości młodzieży uczącej się w szkołach z polskim językiem nauczania na Białorusi, Ukrainie i w Republice Czeskiej – studium porównawcze*, Katowice–Toruń: Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Grabowska B. (2023). *Religijność i poczucie tożsamości studentów z Czech, Polski i Słowacji*, „Edukacja Międzykulturowa”, nr 2(21), s. 85–97.
- Hruzd A. (2011). *Małżeństwa mieszane na Śląsku Cieszyńskim – problem wyboru: kompromis czy wykluczenie?*, [w:] T. Lewowicki, A. Szczurek-Boruta, J. Suchodolska (red.), *Pedagogika międzykulturowa wobec wykluczenia społecznego i edukacyjnego*, Cieszyn–Warszawa–Toruń: Wydawnictwo Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 251–267.

- Hruzd-Matuszczyk A. (2023). *Kapitalne małżeństwo – o potencjale małżeństw mieszanych w kontekście teorii kapitału społecznego i kulturowego*, „Edukacja Międzykulturowa”, nr 3(26), s. 69–82.
- Kabzińska I. (1997). *Rola rodziny w kształtowaniu tożsamości i w edukacji międzykulturowej w warunkach kulturowej unifikacji. Przypadek Białorusi*, [w:] J. Nikitorowicz (red.), *Rodzina wobec wyzwań edukacji międzykulturowej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, s. 115–128.
- Lewowicki T., Grabowska B., Klajmon-Lech U., Różańska A. (2016). *Sfery życia duchowego dzieci i młodzieży – studium z pogranicza polsko-czeskiego*, t. 2: *Religia i tolerancja religijna* Cieszyn–Toruń, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Moroz A. (2014). *Małżeństwa mieszane wyznaniowo – w stronę sekularyzacji czy akulturacji?*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. 24, s. 31–47.
- Moroz A. (2020). *Kontakty kulturowe w mikroskali – jak żyć razem, kiedy dzieli nas kultura? O związkach międzykulturowych*, [w:] E. Dąbrowska-Prokopowska, P. Goryń, M.F. Zaniewska (red.), *Kultura w Polsce w XXI wieku. Konteksty społeczne, kulturowe i medialne*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 403–411.
- Nikitorowicz J. (1992). *Socjalizacja i wychowanie w zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie rodzinach Białostoczczyzny*, Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku.
- Ogrodzka-Mazur E., Szafrąńska A. (2023). *Identity Behaviours and Perceptions of Mixed Marriages by Young Learners from Poland, the Czech Republic, Slovakia and Ukraine: A Socio-pedagogical Comparative Study*, „Studia z Teorii Wychowania”, t. 14, nr 3(44), s. 99–114.
- Panic I. (2002). *Małżeństwa wielowyznaniowe w Ustroniu w pierwszej połowie XVIII wieku (z badań nad różnymi aspektami pogranicza kulturowego na Śląsku Cieszyńskim w dawnych wiekach)*, [w:] T. Lewowicki, A. Różańska, U. Klajmon (red.), *Kwestie wyznaniowe w społecznościach wielokulturowych*, Cieszyn: Uniwersytet Śląski w Katowicach. Filia w Cieszynie, s. 105–117.
- Romanowicz W. (2009). *Ekumeniczny wymiar małżeństw mieszanych*, [w:] J. Baniak (red.), *Socjologia religii*, t. 7–8, Poznań: Wydział Teologiczny UAM w Poznaniu, s. 239–251.
- Różańska A. (1996). *Religia jako płaszczyzna funkcjonowania stereotypów w świadomości młodzieży pogranicza polsko-czeskiego*, [w:] T. Lewowicki, B. Grabowska (red.), *Społeczności pogranicza. Wielokulturowość, Edukacja*, Cieszyn–Warszawa: Uniwersytet Śląski w Katowicach. Filia w Cieszynie, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, s. 87–98.
- Różańska A. (2000). *Wychowanie w rodzinie mieszanej wyznaniowo – przykład wychowania międzykulturowego*, [w:] T. Lewowicki, J. Suchodolska (red.), *Rodzina – wychowanie – wielokulturowość*, Cieszyn–Warszawa:

- Uniwersytet Śląski w Katowicach. Filia w Cieszynie, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, s. 72–83.
- Sadowski A. (1991). *Společné problémy východního pohraničí*, Białystok: Sekcja Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sadowski A. (2017). *Wyznanie prawosławne jako podstawowa bariera procesów asymilacyjnych (na przykładzie mieszkańców wyznania prawosławnego województwa podlaskiego)*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, nr 8, s. 17–29.
- Savidan P. (2012). *Wielokulturowość*, przeł. E. Kozłowska, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Szafrańska A. (2021). *Borderland as a Space Fostering the Contracting of Mixed Marriages: The Truth and Myths*, „Edukacja Międzykulturowa”, nr 1(4), s. 167–176.
- Trojanowski B. (2024). *Matrimonio mieszane katolicko-prawosławne według obowiązującego prawa kanonicznego w Polsce*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich”, t. 34, nr 37, s. 305–326.

ADRESY DO KORESPONDENCJI:

Dr hab. Ewa Sowa-Behtane, prof. UIK
 Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
 Instytut Nauk o Wychowaniu
 e-mail: ewa.sowa@ignatianum.edu.pl

Dr Joanna Cukras-Stelągowska
 Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
 Instytut Nauk Pedagogicznych
 e-mail: joanstel@umk.pl

Dr Alicja Hruzd-Matuszczyk
 Uniwersytet Śląski w Katowicach
 Instytut Pedagogiki
 e-mail: alicja.hruzd@us.edu.pl